

# Circes raadgevingen aan Odysseus: actuele lessen in bescheidenheid

Voor Etienne Vermeersch

*De Odyssee*, toegeschreven aan Homeros, is één van de oudste literaire verhalen van de Griekse cultuur en vertelt de belevenissen van de Griekse held Odysseus.

Het is een mythisch verhaal: veel van wat de held overkomt, ten goede en ten kwade, overkomt hem door de hulp of tegenwerking van goden – er is het onvermijdbare lot. Toch is elk mythisch verhaal ook een verhaal over mensen en over hún wijze of onverstandige handelingen die mee hun lot bepalen – er zijn de levenswijsheden.

Een centrale Griekse wijsheid is de waarschuwing tegen “hybris”, tegen hoogmoed: wie te veel wil en een grens overschrijdt, zal nadeel ondervinden. Maar te weinig willen is ook niet wijs – zo’n houding past dieren, niet mensen die toch behoorlijk wat kunnen bereiken door hun handelen en in het bijzonder door daarbij hun verstand te gebruiken. Deze laatste wijsheid – ook nederigheid past niet voor een mens, wat hij nodig heeft is bescheidenheid, dat is niet teveel én niet te weinig willen – is minder aanwezig in de Griekse mythische verhalen en krijgt pas een sterke uitdrukking bij sommige filosofen, vooral bij Democritus<sup>1</sup> en Epicurus<sup>2</sup> en verder ook enigszins bij Aristoteles (met zijn begrip van het juiste midden). Toch valt ook in *De Odyssee* al veel te leren over bescheidenheid.<sup>3</sup>

Interessant in dit verband is boek XII.

Odysseus is beland op het eiland van de tovenaars Circe. Van alle Griekse helden is hij de verstandigste: *Odysseus, die alle stervelingen overtreft in vernuft*,<sup>4</sup> zegt oppergod Zeus. Waar Circe alle mannen kan omtoveren tot dieren, wezens zonder noemenswaardig verstand, lukt haar dat met Odysseus niet. Toch heeft hij de hulp nodig van Circe om beter te begrijpen wat het betekent verstandig te zijn en hoe hij zijn verstand moet gebruiken.

Als Odysseus op het punt staat haar eiland te verlaten, geeft Circe 3 raadgevingen mee. De eerste raad, betreffende Scylla en Charybdis, waarschuwt tegen hoogmoed, meer bepaald tegen het waanidee dat voor mensen het perfecte geluk mogelijk zou zijn.

---

<sup>1</sup> Zie bv. fragment DK 102: *Mooi is gelijkmatigheid in alles; overdaad en gebrek lijken me niets.*

<sup>2</sup> Zie bv. zijn Vaticaanse stelling nr. 63: *Ook soberheid kent een maat, en wie daar geen rekening mee houdt, vergaat het als degene die grenzen overschrijdt door onmatigheid.*

<sup>3</sup> Een goed begrip van de woorden *hoogmoed*, *bescheidenheid*, *nederigheid* is nodig. In het bijzonder mag niet de fout (van o.a. de christelijke cultuur) gemaakt worden om bescheidenheid (in het Latijn *modestia*) gelijk te stellen aan nederigheid (in het Latijn *humilitas*).

Meer uitleg van deze begrippen is te vinden in mijn tekst *De wijsheid van Perdix – bescheidenheid, een noodzakelijke levenshouding*, te downloaden via

<http://www.detuinvanhetgeluk.be/publicaties/bescheidenheid%20en%20mythe%20Icarus.pdf>.

<sup>4</sup> Dit citaat komt uit Boek I, vers 65. De overige citaten komen bijna alle uit boek XII. Dan worden enkel de nummers van de verzen vermeld, aansluitend op het citaat.

Ik maak gebruik van de vertalingen van M.A. Schwartz (uitgave van Athenaeum) en van Ben Blijnsdorp ([http://benblijnsdorp.nl/homeros/homeros\\_odyssee.html](http://benblijnsdorp.nl/homeros/homeros_odyssee.html)).

## Scylla en Charybdis

Odysseus moet een keuze maken: ofwel vaart hij langs de rots waar het zeemonster Charybdis verblijft, die driemaal per dag het water opslokt en weer uitspuwt, ofwel langs de rots waar Scylla woont, een zeemonster met zes hondenkoppen. In beide gevallen is er ellende: terechtkomen in de draaikolk veroorzaakt door Charybdis betekent de ondergang van iedereen, langs Scylla varen betekent dat zes mannen gegrepen zullen worden en opgeslorpt.

De raad van Circe is duidelijk: *koers snel langs de klip van de Scylla en breng je boot daarlangs in veiligheid: het is immers beter zes man op je schip te verliezen dan allen (107-110)*. Het is een raad die de logica zelf is (en doet denken aan het grondbeginsel van het utilitarisme: “streef naar het groots mogelijke geluk van het grootst aantal mensen” – een grondregel die wel allerlei bijkomende problemen oproept, zoals, om één voorbeeld te geven, deze vraag: zijn 11 dagen van geluk voor 1 persoon werkelijk beter dan 1 dag geluk voor 10 personen?).

Bescheidenheid is inzien dat (morele) dilemma's nooit een ideale oplossing hebben, maar vaak wel een beste oplossing: de keuze die het minste kwaad meebrengt. Er is echter meer. Odysseus wil zich niet onmiddellijk neerleggen bij het onvermijdelijke van de keuze: *Kom nu toch, vertel mij dit zonder omslag, godin, of ik die dodelijke Charybdis ontkomen kan, en de ander weerstaan kan, wanneer zij mijn mannen bedreigt (112-114)*.

Circe antwoordt: *Vermetele, ben jij dan weer belust op krijgsvruchtige daden en risico's en ga je niet uit de weg voor onsterfelijke goden? Zij is immers niet sterfelijk, maar een onsterfelijk gevaar, schrikwekkend en vijandig, wild en niet te bevechten; verweer is niet mogelijk, van haar wegluchten het beste (116-120)*.

Als je verstand zegt dat er onvermijdelijk nadeel is, verspil dan geen tijd en loop geen risico's door toch te proberen het onvermijdelijke te bestrijden. Wie het onvermijdelijke niet wil aanvaarden, zal uiteindelijk meer schade oplopen, waarschuwt Circe: *Want ik vrees dat, als je je wat langzaam bewapent bij de rots, ze een tweede keer op je aanvalt en evenveel mannen grijpt als ze koppen heeft. Nee, maak dat je wegkomt (121-124)*.

Odysseus past de raad van Circe niet toe: hij trekt zijn wapenuitrusting toch aan en vat post vooraan. Er zijn geen bijkomende negatieve gevolgen, omdat Scylla de zes mannen uit de boot grijpt achter de rug van Odysseus, die zo geen kans krijgt om Scylla te bekampen. Odysseus heeft geluk, maar daar mag een verstandig mens niet op rekenen.

Bescheidenheid is je niet laten leiden door hoogmoed, maar je verstand gebruiken om juist in te schatten wat mogelijk is en niet het onmogelijke willen. Even belangrijk is in te zien dat er soms toch meer mogelijk is dan eerst schijnt. Dat blijkt uit het verhaal over de Sirenen.

## De Sirenen

Odysseus moet varen langs de weiden waar de Sirenen zingen, met zo'n verleidelijkheid dat geen man zich kan inhouden en betoverd bij hen wil blijven: de weiden liggen vol *rottende beenderen van mannen en lichamen met verschrompelde huid (45-46)*.

Toch is hier wel een mogelijkheid om aan dit onheil – de vernietiging als uiterste nederigheid of vernedering – te ontkomen, op voorwaarde dat men zijn verstand gebruikt, en wel op een specifieke manier.

Circe geeft deze raad: *Vaar daar voorbij en stop dicht de oren van je mannen met zacht gemaakte was, opdat niemand anders iets opvangt maar zelf kun je hen horen als je dat wilt: laten ze jou dan de handen en voeten vastbinden op je snelle schip recht op de mastvoet, daaraan moet het touwwerk vastgemaakt worden, om te kunnen genieten van het*

*stemgeluid van beide Sirenen. En als je je mannen zult smeken en vragen je te bevrijden, dan moeten ze je juist met nog meer boeien vastmaken (47-54).*

Je verstand weet wat je moet doen – je niet laten verleiden door de Sirenen, die je afhouden van je doel, maar je weet ook dat, eens het zover is, dit inzicht niets meer zal betekenen, omdat het verlangen de overhand zal halen (zo zit het menselijk brein nu eenmaal in elkaar: bij de evolutie is er een rationeel deel ontstaan, maar de oudere hersenstructuren zijn op bepaalde momenten dominerend). De oplossing is om op voorhand – dat is, als het verlangen nog in toom gehouden kan worden door het verstand – beslissingen te nemen die voorkomen dat je later vanuit de verlangens handelt tegen het verstandelijk inzicht in. Odysseus past deze raad toe en slaagt erin ongedeerd de Sirenen voorbij te varen.

Bescheidenheid is op voorhand maatregelen treffen (zoals structuren uitbouwen, wetten stemmen) om je verstandelijk inzicht later niet te laten overrompelen door het irrationele. Maar op voorhand zaken vast leggen, is niet altijd mogelijk. Belangrijk is daarom mensen blijvend te wijzen op het belang van wijsheid. Dat blijkt uit het verhaal over de runderen van Helios.

## **De runderen van Helios**

Odysseus en zijn manschappen zullen terecht komen nabij het eiland Thrinakia, waar de zonnegod Helios grote kuddes heeft van prachtige runderen en schapen die nooit sterven.

Circes raad is geformuleerd als een voorspelling: *Als je die ongedeerd laat en bedacht bent op je thuiskomst, voorwaar, dan zullen jullie nog wel op Ithaka komen, na veel ellende; maar als je ze kwaad doet, dan voorspel ik je ondergang voor je schip en je mannen; en als je zelf al ontkomt, dan zul je vreselijk veel later thuis arriveren met verlies van al je mannen (137-141).*

Odysseus heeft de les van de episode met de Sirenen goed geleerd en wil liever niet halthouden op het eiland: als je vreest dat je in de verleiding zal komen iets verkeerd te doen, neem dan een structurele maatregel die voorkomt dat je daar de gelegenheid toe krijgt. Eurylochos – niet onverstandig, want hij doorzag het listige karakter van Circe en ontkwam zo aan de betovering tot varken - wil echter de nacht doorbrengen op de kust en gebruikt zijn spreekvaardigheid om Odysseus' voorstel te verhinderen: *Bij jou lijkt wel alles van ijzer vervaardigd, dat je je mannen, die helemaal kapot zitten door moeheid en slaap, niet toestaat aan land te gaan waar wij op dit zee-omstroomd eiland weer eens 'n heerlijke maaltijd zouden kunnen bereiden. Maar jij drijft maar door dat wij zo maar ronddolen door de verraderlijke nacht, weg van het eiland op een mistige zee (297-285).* De woorden van Eurylochos vinden bijval bij allen (294). Odysseus voelt zich gedwongen toe te geven, maar laat de mannen een eed zweren: *ik sta alleen en moet zwichten voor jullie aandrang, maar zweert nu allen een plechtige eed, dat niemand, als we een kudde runderen of schapen vinden, in dwaze overmoed een rund of schaap zal slachten. Maar eet tevreden het voedsel dat de onsterfelijke Circe ons meegaf (297-302).* De mannen houden zich aan deze eed. De groep wordt echter door de weersomstandigheden op het eiland gehouden. Als het voedsel aan boord op is, zijn de mannen door de honger gedwongen om *rond te zwerven om met kromme haken vissen te vangen of om op vogels te jagen (330-331).* Goden hebben in overvloed dieren, maar mensen moeten werken voor hun levensonderhoud en dan nog blijft er de onzekerheid of ze wel voldoende voedsel zullen hebben of niet eerder van honger zullen omkomen. De verleiding is groot deze menselijke beperking niet te aanvaarden, maar te denken dat mensen kunnen handelen als goden, dat ze onbeperkt kunnen genieten.

Odysseus reageert op de dreiging door zich af te zonderen *om tot de goden te bidden in de hoop dat er één mij een uitweg zou tonen naar huis (333- 334).* Odysseus valt echter in slaap. Tijdens zijn afwezigheid *neemt Eurylochos het initiatief tot een verderfelijke plan (339) om,*

eerder dan zelf hun voedsel te zoeken, *de mooiste runderen van Helios' kudde te roven* (343). Alle mannen gaan akkoord. Ze beseffen dat de goden hen waarschijnlijk daarvoor zullen straffen met een schipbreuk, maar ze willen *liever ineens met een slok zeewater hun leven verliezen dan langdurig wegteren op een afgelegen eiland* (350-351). En inderdaad, de goden straffen Odysseus' mannen met een fatale schipbreuk, dit op vraag van de zonnegod Helios, die, als er geen straf zou komen, ermee dreigt *onder te duiken in de Hades om voor de schimmen te schijnen*. Hoe de verdrinkende manschappen reageren, of ze nog steeds vinden dat het beter is vlug te sterven dan lastig maar lang te leven, wordt niet verhaald.

Dit is in elk geval Circes waarschuwing tegen hoogmoed: als mensen geen beperkingen willen aanvaarden, als ze teveel van de zon (het ecosysteem) willen bekomen, zal het resultaat zijn dat de zon niet meer in deze bovenwereld schijnt (dat het ecosysteem definitief ontwricht wordt), tenzij die mensen zelf reeds eerder door een schipbreuk (ecologische veranderingen) omgekomen zijn. De boodschap is zo belangrijk dat Circe zich niet beperkt heeft om ze mee te delen aan Odysseus, maar Odysseus eerst naar de onderwereld heeft gestuurd om dezelfde raad te ontvangen van de blinde ziener Teiresias. Die had beide kanten van de bescheidenheid (dat wat kan en dat wat niet kan en dus niet mag) duidelijk geformuleerd: *Maar toch zullen jullie, ondanks veel tegenslag, thuis aankomen, als je je hebzucht en die van je mannen in toom zult houden* (boek XI, 104-105).

Odysseus zelf heeft de waarschuwing wel ter harte genomen en wordt dan ook gered tijdens de schipbreuk. Hij zal zijn land Ithaka terugzien, maar heeft wel al zijn mannen verloren. Odysseus' fout is geweest dat hij zich heeft afgezonderd van zijn mannen en dat hij toen in slaap is gevallen. Misschien had hij anders het noodlottige gedrag van zijn mannen kunnen voorkomen.<sup>5</sup>

Circe heeft het niet als raadgeving meegegeven aan Odysseus, maar het verhaal over de runderen van Helios maakt het wel duidelijk: mensen die het nut van beperking wel inzien en er zelfs een eed toe afleggen, zijn, eens de wijze zwijgt, zeer vatbaar voor iemand die de tegenovergestelde boodschap brengt. Mensen kunnen zeer vlug in varkens omgetoverd worden. De wijze heeft dan ook de verantwoordelijkheid bij de mensen te blijven en niet te stoppen met zijn waarschuwingen. Ook al heeft De Prediker (1, 18) gelijk met zijn uitspraak *"in veel wijsheid is veel verdriet"*, belangrijker is het fragment van Epicurus: *We moeten tegelijkertijd lachen en filosoferen en het huishouden besturen en onze overige bezittingen gebruiken en nooit ophouden de woorden van de juiste filosofie te spreken* (Vaticaanse stelling 41, mijn onderlijning).

De wijze heeft de taak om de anderen steeds te wijzen op de noodzaak verstandig en dus bescheiden te handelen, dit wil zeggen, zo leert ons Circe: aanvaarden dat je soms onvermijdelijk verlies hebt, maar wel kiezen voor het minste verlies; op voorhand maatregelen nemen die je later dwingen om verstandig te handelen; je hebzucht in toom houden om zo te krijgen wat je wel kan hebben i.p.v. alles te verliezen.

Bescheidenheid voor een wijze mens is niet op te geven, de woorden van Epicurus indachtig: *Wij dienen ons in te prenten dat de toekomst niet geheel in onze macht ligt, noch geheel buiten onze macht. Dan zullen we er niet absoluut op rekenen als op iets dat zeker het geval zal zijn, maar er ook niet aan wanhopen als aan iets dat zeker niet het geval zal zijn* (brief aan Menoikeus 127).

**Paul Gordyn**

---

<sup>5</sup> Of misschien had hij het kunnen voorkomen als hij eerder maatregelen had genomen tegen Eurylochos. Als Odysseus naar het paleis van Circe wil gaan (episode uit boek X), herinnert Eurylochos aan de episode met de cycloop en beschuldigt hij Odysseus van roekeloosheid die het leven kost aan mannen. Odysseus wil zijn zwaard trekken en Eurylochos onthoofden, maar zijn mannen weerhouden hem. Deze passage roept vragen op over zin en gevaar van vrije meningsuiting en democratie.